

מכילתא

כתב עת לתורה ולחכמה

העורכים

הרב יואל בינדר • עדיאל ברויאר

הרב יעקב ישראל סטל • משה דוד צ'צ'יק

מזכיר המערכת

מנחם טייטלבאום

גליון א • כסלו תש"פ

כתובת המערכת:
mekhilta@mekhilta.com

ISSN: 2707-4900

© כל הזכויות שמורות
ירושלים תש"פ

המחברים מתבקשים לשלוח את מאמריהם ערוכים, מוקלדים ומותקנים על
פי כללי התקנה מקובלים ועקביים

אין לשלוח מאמר שנתפרסם או שעומד להתפרסם במקום אחר

תוכן כל מאמר הוא על אחריותו של המחבר בלבד, כולל מאמרים ותגובות
של חברי המערכת

המאמרים

- 7 שמחה עמנואל שניאור זק"ש: רשימת כתבי היד באוסף גינצבורג (חלק א)
- 41 הרב יעקב ישראל סטל מנהג אמירת 'פטום הקטורת' בתפילת ערבית ובתפילות נוספות: מנהגי צרפת, פרובאנס ומקומות אחרים
- 113 הרב יהודה לייביש ווייס 'שמויים': כינוי איטלקי לשם 'א'להים'
- 133 משה הלל סידור כוונות הרש"ש – בין מסורת לחידוש
- 159 יוסף אביב"י קול התור – דור אחר דור

מאמרי ביקורת

- 337 הרב מרדכי מנחם הוניג לחקר חפצי מצווה מתקופת המשנה והתלמוד וימי-הביניים: ביקורת על הספר 'נהגו ישראל'
- 353 עדיאל ברויאר דקדוקי סופרים ב'הכי גרסינן'

המשתתפים

simcha.emanuel@mail.huji.ac.il	פרופ' שמחה עמנואל
alfabita99@gmail.com	הרב יעקב ישראל סטל
2232180@gmail.com	הרב יהודה לייביש ווייס
345hillel@gmail.com	משה הלל
koltoov@gmail.com	יוסף אביב"י
mordechaihonig@gmail.com	הרב מרדכי מנחם הוניג
calev72@gmail.com	עדיאל ברויאר

בשער

כך פירוש מכילתא: הלכות ברורות שמקובצות מכל התלמוד ונעשית כמסכתא.

שכשם שממידה אחת שלקמח אינו יוצא אלא שתות אחד שלסולת, שמכילתא שתות שלמידה היא, כך מכילתא [...]*

'מכילתא' הוא כתב-עת המוקדש לפרסום מחקרים בכל תחומי היהדות. בתקופה האחרונה הולך ומשגשג המחקר התורני בידי יושבי בתי המדרש. ציבור גדול של תלמידי חכמים עוסק בתחומים מגוונים של המחקר, ואף מפרסם מפירות מחקריו בכמות שונות. נוכח פריחה זו ניכרת נחיצותה של במה הפונה לקהל אוהבי תורה והמיועדת לפרסום מאמרים ברמה גבוהה וביקורתית. אנו תקווה כי 'מכילתא' ישמש במה למחקרים בכל אחד ממקצועות התורה ובמקצועות שהם לה כרקחות וטבחות, פתחים ושערים, כגון חקר לשון הקודש ודברי הימים.

'מכילתא' מזמין את הלומדים והמעיינים לשלוח מפרי קולמוסם, מאמרים שיש בהם חידוש ובהירות, ואשר דבריהם מבוססים ושורשיהם נטועים. את המאמרים יש לשלוח לאחר עריכה והגהה, והם יפורסמו בהתאם לשיקולי המערכת ולאחר קבלת חוות דעת של לומדים וחוקרים העוסקים בתחומים הרלוונטיים. בצד המאמרים תתפרסמנה מעת לעת ביקורות ספרים, מהדורות ומאגרי מידע, וכן סקירות קצרות על מפעלי מחקר וההדרה שבהתהוות. הקוראים מוזמנים אפוא לשלוח גם הצעות וסקירות.

'מכילתא' אינו נתמך בידי שום גורם, גוף או מוסד, והוא נטול כל פניה. אחריות המאמרים על כותביהם, ואין הם משקפים את עמדת מי מחברי המערכת. המלאכה כולה נעשית בהתנדבות חברי המערכת והמסייעים בידם, ובסייעתא דשמיא, אשר זכינו לה במידה מרובה בהפקת גליון ראשון זה. תפילתנו כי יהי נועם ה' אֱלֹהֵינו עלינו גם הלאה, ויעלה בידינו להגיש מכילתא של סולת נקיה, דברי תורה ברורים ומאירים.

* תשובת גאון שפורסמה לראשונה אצל L. Ginzberg (ed.), *Geonica*, II, New York 1909, pp. 37, 39. הוגהה מחדש מתוך קטע הגניזה שממנו פורסמה: קמברידג', ספריית האוניברסיטה, TS Misc. 35.98. ב"מ לוין (אוצר הגאונים, י: גיטין, ירושלים תש"א, תשובות סי' ריח, עמ' 88 ה' ג; אגרת רב שרירא גאון, חיפה תרפ"א, נספחים עמ' VIII) מייחס את התשובה לרב האיי גאון. אולם, הכותרת "לרבנו האיי ז"ל" שבגאוניקה מתייחסת לתשובה בערבית-יהודית שהדפיס גינצבורג בעמ' 38. אין סיבה של ממש לקבוע כי כותרת זו מתייחסת גם לתשובה המובאת כאן.

דקדוקי סופרים ב'הכי גרסינן'

מאת

עדיאל ברויאר

אתר הכי גרסינן לשינויי נוסחאות של התלמוד הבבלי, מבית
אגודת פרידברג לכתבי יד יהודיים – <https://fjms.genizah.org>

בשנת תרכ"ח הדפיס הרב רפאל נתן נטע רבינוביץ את הכרך הראשון של מפעלו האדיר לחילופי הנוסחאות של התלמוד הבבלי, 'דקדוקי סופרים'. במהלך השנים הרבות שחלפו מאז, התגלו כתבי יד רבים של התלמוד, התגלתה הגניזה הקהירית, התפתח והשתכלל חקר הנוסח של ספרות חז"ל והומצאו טכנולוגיות חדשות המאפשרות הצגת ידע מורכב ומרובה-פנים. למרות כל זאת, לא נס ליחס של ספרי 'דקדוקי סופרים'. גם אם יש מפעל שעולה עליו בכמה פנים, עדיין יש ב'דקדוקי סופרים' יתרונות שגורמים ללומדים לעיין במקביל גם בו. בין יתרונות אלו יש לציין במיוחד את הערותיו הלמדניות של הרב רבינוביץ, שבהן חיווה את דעתו הישרה על הגרסאות שבכתבי היד, ובנוסף ליקט עדויות נוסח של התלמוד מתוך ספרות הראשונים. מפעל 'דקדוקי סופרים השלם' של מכון התלמוד הישראלי השלם פועל כדי להשלים את מה שהתחיל הרב רבינוביץ¹.

הניסיון הראשון לרכז תעתיקים של עדי הנוסח של התלמוד בפורמט דיגיטלי היה של המכון לחקר התלמוד על שם שאול ליברמן. הגישה למאגר זה כרוכה בתשלום, וההעתקות שבו נחשבות כלא מדויקות דיין. לאחר מכן הקים הנדבן רב פרידברג מיזם גדול לריכוז תעתיקים ותצלומים איכותיים של עדי הנוסח של התלמוד, בו עוסקת הסקירה הנוכחית. בעמוד הבית של המיזם, המכונה 'הכי גרסינן', מופיע התיאור הבא:

אתר הכי גרסינן מציג בפני הלומד את כל גרסאות התלמוד הבבלי, כולל תמונות, העתקות והשוואה מתוחכמת בין הנוסחאות.

1 לסקירה וביקורת על מפעל זה, ראה: ש"י פרידמן, 'כיצד מדקדקין? עיון בשינויי הגרסות של התלמוד הבבלי לרגל הופעת י"ג כרכים של 'דקדוקי סופרים השלם', תרביץ, סח, א (תשנ"ט), עמ' 129-162.

אין ספק שזהו מפעל תורני אדיר ומשמעותי, אשר הושקעו בו ממון, חשיבה ועמל המעוררים השתאות רבה. האתר מציג בפני הלומד תעתיקים ברמת דיוק גבוהה של גרסאות שונות של התלמוד הבבלי. הגרסאות השונות מוצגות בשיטה סינופטית, והטורים השונים של עדי הנוסח מחולקים בכל סוגיה לכמה פסקאות, וכך קל להשוותם זה לזה. ישנה גם אפשרות מתקדמת להציג את החילופים בתצוגה סינופטית המחולקת לשורות, ובה מסודרים עדי הנוסח בשורות, מילה מול מילה. אם נשווה את 'הכי גרסין' ל'דקדוקי סופרים', נמצא כי ב'דקדוקי סופרים' מוצגים רק החילופים שהרב רבינוביץ ראה לנכון להביאם לפני הלומדים, ואילו ב'הכי גרסין' מועתקים עדי הנוסח במלואם. משמעות הדבר היא שמצד אחד ב'הכי גרסין' מוצג הרבה יותר ידע, אך מצד שני הידע אינו ממוין ולא הודגשו החילופים המשמעותיים יותר, ויש בכך יתרון וחסרון.²

כדי לעיין בחילופי הנוסחאות של סוגיה מסוימת ב'הכי גרסין', נדרש הלומד רק לבחור את המקום בתלמוד שבו הוא רוצה לעיין, ומיד עולות לפניו הגרסאות השונות. התעתיקים מאפשרים למי שאינו רגיל בקריאת כתבי יד לעיין בחילופי הנוסח, ועבור אלו שבקיאם בקריאתם הם חוסכים זמן וטרחה מרובים של איסוף העדים והשוואתם זה לזה. כאשר המשתמש רוצה לבדוק את כתב היד, הוא יכול לעיין בתצלום איכותי שלו בלחיצת כפתור.³ זו אפשרות שהרב רבינוביץ לא היה יכול לחשוב עליה אפילו בדמיונותיו היצירתיים ביותר. באתר ישנן גם אפשרויות חיפוש (פשוטה ומעט מתקדמת), המאפשרות לאתר מילים וצורות כתיב נדירות בכל עדי הנוסח שנעתקו. בנוסף לכל אלו, ישנה אפשרות הצגה של 'נוסחאות ללומד'. באפשרות זו מוצג בפני הלומד צילום של הדף שאותו הוא בחר בדפוס וילנה, ועל גביו ישנם סימונים רק במקומות שבהם נמצאו חילוף או הוספה בעדי הנוסח. ברור אפוא שמפעל גדול ומורכב שכזה מנער את האבק מעל גרסאות הבבלי ומנגיש אותן ללומדים, ובכך נותן לכולם אפשרות לעיין בגרסאות השונות וכמעט בלי טרחה. אוצר בלום זה נגיש לכל דורש, לאחר הרשמה שאינה כרוכה

2 תיאור זה נכון בנוגע לסינופטיס בטורים. בסינופטיס בשורות קיימת אופציה של 'סינופטיס גמיש', שבה מסוננים חילופים שהמשתמש מגדיר כשקולים (כגון ראשי תיבות, קיצורים, כתיב מלא וחסר ועוד), ומודגשים כל שאר השינויים. ראה על כך להלן.

3 צוות האתר עשה מלאכתו ביסודיות רבה, ולעדי נוסח שבצילומים הישנים שלהם ניכרים פגמים שאבדו בצילומים החדשים (על אף הצבע והאיכות) מוצגים באתר שני הצילומים. כך למשל נעשה עם כתב יד ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, Rab. 15, המכיל את מסכת עבודה זרה.

בתשלום.⁴ כיוון שכך, אין לנו אלא לדרוש מפעל אדיר זה, אשר קם ועמד על רגליו באמצעות נדבנותו של איש אחד, לשבח רב.⁵

אולם, דווקא מפאת חשיבותו הגדולה של המפעל, צריך להסב את תשומת הלב גם לחסרונותיו.

בראש ובראשונה, אתר 'הכי גרסינן' עדיין לא כולל בתוכו את כל גרסאות התלמוד הבבלי. נעתקו הדפוסים הראשונים ודפוס וילנה, כמעט כל קטעי התלמוד הבבלי שהשתמרו בגניזה הקהירית, וכן מבחר כתבי יד שלמים וקטעים שהוצאו מכריכות וארכיונים. נמצא אפוא שמעט קטעי גניזה טרם נעתקו למאגר, ואף חסרים בו מספר לא מבוטל של כתבי יד שלמים וקטעים מכריכות. לאחר שהמשתמש בוחר מקום בתלמוד והגרסאות השונות הוצגו בפניו, הוא יכול להקיש על משבצת שבה מתוארים עדי הנוסח, ובתחתיתה הוא יכול להקיש ולראות גם את רשימת עדי הנוסח הקיימים לאותו מקום אך לא הוצגו בפניו. רשימה זו חשובה ומועילה, אולם מרבית הלומדים לא יודעים כיצד הם יכולים לעיין בכתבי היד האחרים, ולכן זהו אחד מהחסרונות הגדולים והמשמעותיים ביותר של המפעל - הוא עדיין לא מציג תמונה שלמה של חילופי הנוסח.⁶ איני יודע מה צופן העתיד למפעל זה, שעובר כעת לרשות הספרייה הלאומית בירושלים, אך אין ספק שעד שלא יושלם המאגר כולו חשיבותו יורדת פלאים. הצגת תמונה חסרה פוגעת באופן משמעותי במפעל ובמשמעותו לדורות. מטרת המפעל הייתה להציג תמונה מלאה של עדי הנוסח הישירים של התלמוד, ומטרה זו טרם התממשה. כדי לפצות על החסרון נאלצים הלומדים לחפש את עדי הנוסח החסרים בדרכים שונות. אולם, רבים מהלומדים מתקשים לאתר עדי נוסח אלו, וגם מי שמומחה בכך לא יטרח לעשות זאת אלא כשהוא חייב לקבל תמונה שלמה, אך לא כשהוא רוצה לבדוק דברים בקצרה אגב עניינים אחרים.

בהקשר לכך ניתן לתת עצה ללומדים: עדי הנוסח החסרים שנכתב עליהם 'בטיפול' נסרקו ל'הכי גרסינן' אך טרם נעתקו. כדי לעיין בהם יש להקליד את שם עד הנוסח בתיבת הטקסט שלמעלה.⁷ נמסר לי שתעתיקים של עדים אלו

4 ניתן להיכנס לאתר גם ללא הרשמה, אך חלק מהאמצעים שהאתר מציע אינם ניתנים לשימוש בגלישה כזאת.

5 במיוחד יש לציין גם את פרופ' יעקב שוויקה שאמון על מלאכת המחשבת של המיחשוב.

6 בהשוואה ל'דקדוקי סופרים', לרוב 'הכי גרסינן' מציג תמונה מקיפה יותר, ולמרות זאת יצויין כי ישנם כמה עדים שהרב רבינוביץ השתמש בהם ועדיין לא הוכנסו ל'הכי גרסינן', כגון כתב יד אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Opp. Add. fol. 23 (קטלוג נויבאואר 366), המכיל את מסכת ברכות וכל סדר מועד.

7 לחלופין, ניתן להקיש על 'בחר עד נוסח' שבראש העמוד ולבחור את העד המתאים על פי תיאורו ברשימת עדי הנוסח החסרים. יתכן שבעתיד יהיה ניתן להקיש על המילה 'בטיפול' כדי להגיע לתמונה.

צפויים להיתוסף למאגר בחודשים הקרובים. מאגר העדים שנמצאים 'בטיפול' כולל חלק ניכר מכתבי היד השלמים שטרם נעתקו וכן קטעי כריכה רבים. בנוגע לעדים הנותרים אין כיום תוכניות ברורות, ויש להצטער על כך מאוד. סריקות של עדים אלו ניתן למצוא לפעמים באמצעות הקטלוג האינטרנטי של הספרייה הלאומית או באמצעות אתרים המיועדים לקטעי כתבי יד שהוצאו מכריכות⁸. לעתים אחד מעדי הנוסח החסרים נעתק לאתר 'מאגרים' של מפעל המילון ההיסטורי. באתר 'מאגרים' נמצאים בין השאר תעתיקים של כל מסכתות הבבלי. לכל מסכת נבחר עד הנוסח המועדף מבין כתבי היד השלמים שהשתמרו, והעתקה מלאה ומעולה שלו, עם מעט תיקונים על פי עדי נוסח אחרים, מופיעה באתר⁹. במקרה שעד הנוסח לא מופיע בכל המאגרים הללו, לרוב ישנה אפשרות לראות העתקה שלו באתר של מאגר עדי הנוסח על שם שאול ליברמן¹⁰.

עדי נוסח אחרים שחסרים לגמרי מהמאגר, ואף לא עתידים להיכלל בו, הם עדים שניתן לכנותם ליקוטי וקיצורי תלמוד. רשימת עדי הנוסח של 'הכי גרסינן' מבוססת על קטלוג זוסמן המקיף¹¹. בקטלוג זה נרשמו, בין השאר, כל עדי הנוסח של הבבלי, ובכללם גם ליקוטי וקיצורי תלמוד אשר רובם, או כולם, נמצאו בין קטעי הגניזה הקהירית. ליקוטים אלו מכילים העתקות של חלקים מהתלמוד, ולפעמים יש בהם סוגיות שלמות ורצופות. אין ספק שליקוטים אלו חשובים לחקר נוסח הבבלי¹². אמנם, נכונה המדיניות שנקבעה באתר שלא לכלול קטעים

8 קישור לאתר המכיל קטעים מכל רחבי אירופה (הרשמה בחינם): <http://www.hebrewmanuscript.com/bwb-database/sign-in.htm>.

מאוסטריה: <http://hebraica.at/hebraica/hebraica1/Startseite>. קישור לאתר של קטעים

מהארכיון ההיסטורי של גירונה: <http://manuscriptshebreus.cultura.gencat.cat/>.

manuscripts/ consulta. מלבד קטלוג הספרייה הלאומית, לעתים יש סריקות שניתן

להגיע אליהן רק דרך האתר של ספריית המקור של כתב היד. רשימה של קישורים

לאתרים של סריקות כתבי יד עבריים מכל העולם ניתן למצוא באשכול שמיועד לכך

בפורום 'אוצר החכמה': <http://forum.otzar.org/viewtopic.php?f=7&t=22946>.

9 בחירת עד הנוסח נעשתה בעיקר לפי קריטריונים לשוניים וטכניים, ולכן אין להסיק

ממנה שזהו הנוסח הטוב ביותר של הסוגיה. כתובת האתר: [https://maagarim.hebrew-](https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMMain.aspx)

academy.org.il/Pages/PMMain.aspx.

10 כתובת: <https://www.lieberman-institute.com>.

11 'זוסמן (ואחרים), אוצר כתבי-היד התלמודיים, א-ג, ירושלים תשע"ב.

12 למשל, ראה: ע' שרמר, 'לישנא אחרינא למסכת מועד קטן מן הגניזה', סידרא, ט

(תשנ"ג), עמ' 125 הע' 36 ועמ' 132 הע' 19. מספרו הנכון של הקטע הוא: TS F3.81,

כפי שהעיר י' רוזנטל, 'לצורתה הקדומה של סוגיית בבלי, מועד קטן ז ע"ב-ח ע"א',

תרביץ, עז, א (תשס"ח), עמ' 46 הע' 5. לפי המתואר בקטלוג זוסמן, מליקוט זה השתמרו

שמונה-עשר דפים (ראה קטלוג זוסמן, מספרים: 848, 1215, 2436, 2472, 2535, 8240).

רישום קיצורי או ליקוטי תלמוד לא נעשה בקטלוג זוסמן בשיטתיות, אלא אגב מלאכת

אלו בסינופסיס, שכן סביר שרוב הלומדים לא היו יודעים להבחין בין העדים הישירים ובין קטעי הליקוט שעשויים לדלג על חלקים מהסוגיה או להציג נוסח ערוך. אך יחד עם זאת, לדעתי נכון היה לכלול עדים אלו ברשימת עדי הנוסח החסרים, תוך הגדרתם באופן ברור כליקוט. אילו היו עושים זאת עורכי האתר, הייתה רשימת עדי הנוסח מושלמת. נכון להיום לומד החפץ לדעת אם קיימים ליקוטים לדף מסוים נדרש לעיין בקטלוג זוסמן.

קטלוג זוסמן האמור נמצא כולו בגרסה דיגיטלית באתר 'הכי גרסינן', ואף על כך אבקש להעיר: הקטלוג הנדפס מחולק לשלושה כרכים - כרכים א-ב מכילים את תיאור כל כתבי היד הידועים של החיבורים: משנה, תוספתא, תלמוד בבלי, תלמוד ירושלמי והלכות הרי"ף. כרך ג מכיל מפתחות ונספחים. כרך זה אמנם נכלל בגרסה הדיגיטלית, אך משתמשי הגרסה הדיגיטלית אינם פונים למפתחות אלא מציינים בלשונית 'חיפוש' את המיקום המבוקש בתלמוד או בחיבורים האחרים שנכללו בקטלוג ומיד עולה לפנייה רשימה של המספרים של עדי הנוסח שמכילים מיקום זה. המספרים הם מספרי כתבי היד בקטלוג זוסמן, ולחיצה על כל אחד מהם מציגה את העמוד בקטלוג שבו נמצא התיאור של עד הנוסח. במילים אחרות, לאור המפתוח הדיגיטלי של הקטלוג, סריקת כרך המפתחות נראית לכאורה מיותרת. דבר חשוב נוסף שמספק האתר הוא העדכונים לקטלוג זוסמן. לאחר הדפסת הקטלוג נמצאו מאות קטעים נוספים שלא נכללו בו (רבים מהם קרעים קטנים מהגניזה), והם נוספו בגרסה המקוונת.

לצד התועלת הרבה בהנגשת הקטלוג, יש כמה חסרונות בגרסה הדיגיטלית. ראשית, בחיפוש הדיגיטלי מוצגים בפני המשתמש כל העדים של המקום אותו הוא ביקש, ללא הבחנה בין רמת החשיבות והרלוונטיות שלהם. כך מוצגים לפניו

החיפוש אחר קטעי תלמוד. למשל, בקטלוג זוסמן לא נרשמו קטעים נוספים של הליקוט הזה: קמברידג', ספריית האוניברסיטה, TS F1(2).105; שם, TS F4.60. הסיגנטורה האחרונה מכילה דף אחד אשר צורת הכתב שבו זהה לקטעים שמתוארים בקטלוג זוסמן, ואף צורת הקרע שבו דומה להם. לקטע זה הגעתי באמצעות צירוף שרשם פרופ' שמחה עמנואל באתר הגניזה של פרידברג. הסיגנטורה הראשונה מכילה דפים רבים, ואם כולם שרידים של דפים שונים, יש בה עשרים ותשעה דפים. אולם, הדפים השונים כתובים בשני טיפוסים של כתב, וצריך בדיקה מעמיקה אם אלו שני טיפוסים של כתב אחד או שאלו שני מעתיקים שונים. גם אם אלו כתבים של שני מעתיקים, יש לבדוק האם אלו שרידים מחיבור אחד שנעתק בידי שני מעתיקים או שרידי שני חיבורים שונים שהוכנסו תחת סיגנטורה אחת. מכל מקום, עשרה דפים מהסיגנטורה הראשונה בוודאי כתובים בכתב ידו של הסופר שהעתיק את הליקוט הנזכר, וכמה מהם אף נקרעו באופן די דומה לקטעים שמתוארים בקטלוג זוסמן. נמצא אפוא שיש בידינו לכל הפחות עשרים ותשעה דפים מליקוט זה. כנראה עריכתו של הליקוט אינה מאוחרת למה ה-11, ואני מקווה לכתוב על כך בעתיד, בע"ה.

כתבי יד עתיקים אך לצידם מופיעים, ללא הבחנה, גם עדי נוסח שהם העתקה מהדפוס. וכן בחיפוש אחר עדי נוסח של המשנה יופיעו במעורב עדים של ספרי משנה בלי פירוש יחד עם ספרי משנה עם פירוש הרמב"ם, על אף שמוטל ספק רב ביחס לתועלת של עדים אלו לחקר הנוסח¹³. לעומת זאת, במפתח המודפס ישנה הבחנה בין העדים הללו לבין שאר העדים. כמו כן, במפתח הנדפס רשומות בנפרד העתקות של משנה שנמצאות בליקוטים ובסידורים, ואילו בחיפוש הממוחשב אף אלו מופיעים יחד עם שאר העדים. לכן, לפרק א של מסכת אבות רשומים בחיפוש הממוחשב 773 עדים! מספר זה מתייחס לכל העדים של פרק א, ולא לעדים של משנה מסוימת, משום שבתחום המשניות לא ניתן לצמצם את החיפוש למשנה מסוימת אלא רק לפרק מסוים. ואף זה חסרון של החיפוש הממוחשב לעומת המפתח הנדפס, אשר בו נרשמו בראש כל מסכת העדים שכוללים את כולה ולאחר מכן נרשם בנוגע לכל משנה אלו עדים מקוטעים כוללים אותה. מלבד כל זאת, לפעמים החיפוש הממוחשב איננו כולל את כל התוצאות המבוקשות¹⁴. לאור האמור, מתבקש היה להציע ללומדים להשתמש בכרך המפתחות שנסרק אף הוא לאתר, אלא שהשימוש בגרסה הדיגיטלית של כרך המפתחות אינו נוח, שכן לא נערכו מפתחות דיגיטליים מפורטים לעיון בכרך המפתחות, ולכן כדי לעיין במיקום מסוים נדרש המשתמש לדפדף עד אליו.

הזכרתי את רשימת עדי הנוסח שב'הכי גרסינן'. רשימה זו איננה רשימה של סיגנטורות בלבד, אלא יש בה פרטים נוספים בנוגע לרבים מכתבי היד. אך כאן ישנו מוקש שרבים מהלומדים לא מודעים אליו. הערכות קודיקולוגיות לוקות פעמים רבות באי-ודאות. למשל, כתב יד מינכן, ספריית מדינת בווריה Cod. Hebr. 140 מתואר ברשימה של 'הכי גרסינן' ככתב יד ספרדי מהמאה ה-13. אני

13 יש להניח שנוסח המשנה שבכתבי היד עם פירוש הרמב"ם מבוסס על נוסח המשנה שהופיע בכתב ידו של הרמב"ם, אשר רובו הגדול נמצא בידינו. אולם, ישנה אפשרות שמעתיקים הרכיבו בין נוסח אחר של המשנה ובין הפירוש, וכן יתכן שהגיהו את נוסח המשנה עם הפירוש לפי נוסח אחר של המשנה.

14 אני יודע להסביר תופעה זאת ואף אני יודע מה היקפה, אבל אציין היכן נתקלתי בה. ברשימת העדים לבבלי מנחות קט ע"א מופיע בקטלוג המודפס קטע מספר 2045, וברשימת העדים בראש המסכת שכוללים את כולה מופיעים: 7204 (מינכן, ספריית מדינת בווריה, Cod. hebr. 95), 7398 (וטיקן, הספרייה האפוסטולית, ebr. 118-119), 7399 (וטיקן, הספרייה האפוסטולית, ebr. 120-121), 8055 (פריס, ספריית כל ישראל חברים, 147). בחיפוש הממוחשב לא מוצגים כתבי היד שבטיקן. כתב יד 119-118 חסר בסופו (כפי שמצוין בקטלוג המודפס), ולכן בצדק הוא נחסר מהרשימה. אך כתב יד וטיקן 120-121 מכיל את המקום הנזכר במסכת מנחות, וחסרונו בחיפוש הממוחשב תמוה ומטעה.

מניח שמידע זה מבוסס על הערכתו הקודיקולוגית של פרופ' דוד גולינקין בעבודת הדוקטורט שלו¹⁵. אולם, הערכתו מבוססת על השוואת הכתב המרובע של כתב יד זה לכתב של שני כתבי יד ספרדיים מראשית ומאמצע המאה ה-13. אלא שכתב מרובע אינו ממחר להשתנות, ולכן ספק אם ניתן לסמוך על הערכה שכזו, ואף גולינקין עצמו מסתייג ומציין: "תאריך בטוח יותר ייקבע רק לאחר בדיקה קודיקולוגית!" של המקור¹⁶. מי שיבדוק את תיאור כתב היד בקטלוג האינטרנטי של הספרייה הלאומית בירושלים ימצא שהוא מתוארך למאות ה-14-15. נמצא שעד שיבוא מומחה לקודיקולוגיה ויטען טענה מכרעת, יש לשער שכתב היד נכתב במהלך המאות ה-13-15, כלומר, טווח הרחב במאתיים שנה מהתיארוך המופיע ב'הכי גרסינן'. דוגמה נוספת - כתב יד לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 5508 (קטלוג מרגליות 400), מתואר ב'הכי גרסינן' ככתב יד אשכנזי מהמאות ה-11-12. סביר שגם תיאור זה מבוסס על הדוקטורט של גולינקין, אלא ששם מובאת הערכתו של הקודיקולוג פרופ' מלאכי בית-אריה, שמוסר כי כתב יד זה נכתב כנראה בסוף המאה ה-11 או במאה ה-12, אך לא ניתן להכריע אם הוא נכתב באשכנז או באיטליה מכיוון שאין לנו דוגמאות של כתב אשכנזי מאותה תקופה¹⁷. הגבלת המאה ה-11 לסופה בלבד והאפשרות שכתב היד נכתב באיטליה לא נמצאות אפוא בפני משתמשי האתר¹⁸. אם כך הוא הדבר בנוגע לחלק מכתבי היד השלמים, על אחת כמה וכמה שהמידע שנמצא באתר בנוגע לקטעי הגניזה הינו מבלבל ומטעה, שכן קטעים אלו קשים לתיארוך ואפיון, ופעמים רבות מומחים שונים יתארכו קטע אחד בפער של מאתיים שנה. נמצא אפוא שהניסיון להגיש מידע רב במסגרת המצומצמת של האתר עשוי לגרוע, וחשוב שהמשתמשים יהיו ערים לכך. פיצוי חלקי לחסרון זה ניתן למצוא במסגרת המבואות שנכתבו עבור האתר, והם נמצאים תחת הלשונית 'כלי עזר'¹⁹. בין המבואות ניתן למצוא גם תיאור עדכני של כתבי היד השלמים של

15 ד' גולינקין, פרק יום טוב של ראש השנה בבבלי (חלק ב'): מהדורה מדעית עם פירוש, מוגש בקיום חלקי של הדרישות לתואר דוקטור לפילוסופיה, בית המדרש לרבנים באמריקה, תשמ"ח, עמ' כא.

16 שם, עמ' כג.

17 ד' גולינקין, שם, עמ' לא. בקטלוג האינטרנטי של הספרייה הלאומית מתואר כתב היד כאשכנזי מהמאות ה-12-13, אך מסתבר שהערכתו של פרופ' בית-אריה מוסמכת יותר.

18 לשיקול לשיוך כתב היד לאיטליה על פי הכתיב ראה: ש"י פרידמן, 'כתבי-היד של התלמוד הבבלי - טיפולוגיה של כתיב', מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, מ' בר-אשר (עורך), ירושלים תשנ"ו, עמ' 179.

19 המבואות נכתבו על ידי ד"ר מנחם כ"ץ, שהיה המנהל האקדמי של האתר, בהשתתפות הלל גרשוני ועשהאל שמלצר.

התלמוד²⁰. מובן שגם במידע המדויק שנמצא באתר צריכים הלומדים לדעת כיצד להשתמש, אך זה עניין שאינו קשור דווקא ל'הכי גרסינן'²¹.

מה בדבר טיב התעתיקים שבאתר? בדקתי מבחר תעתיקים שונים, ובכלל זה גם כמה סוגיות שבדקתי את כל עדי הנוסח שהשתמרו עבורן. התעתיקים של הדפוסים מדויקים ביותר ונדיר למצוא בהם שגיאות. גם כתבי היד השלמים נעתקו באופן מדויק ביותר אך לעתים ניתן למצוא טעויות, ואף טעויות בעלות משמעות²². מלאכת העתקת קטעי הגניזה שנעשתה עבור 'הכי גרסינן' היא מרשימה ומועילה. אין ספק שעבודת הפענוח של קטעי הגניזה היא קשה ביותר, כמו גם מלאכת הצגת הנוסח באופן נגיש למשתמש. למרות זאת ניכר שלא נחסכו מאמצים כדי לשמור על רמה גבוהה של העתקה גם בקטעים אלו. אף על פי כן, אין אפשרות להסתמך על התעתיקים של קטעי הגניזה בלי לבדוק בתצלום שלהם. מלבד שגיאות שנפלו בקריאת הקטעים, לעתים קרובות יש בתעתיקים של קטעי הגניזה חסר ויתר: לעתים נשמטו מילים ולעתים פוענחו מילים ואותיות שלא ניתנות לפענוח בתצלום²³. תחום פרוץ ביותר הוא האותיות ששרדו רק

20 בדיקת הפרטים שנכתבו בו בנוגע לשני כתבי־היד הנזכרים מלמדת שהוא הרבה יותר טוב מהתיאור הקצר שמופיע ברשימת עדי הנוסח, אך הוא לא מושלם. למשל, כתב יד לונדון הנזכר מתואר בו ככתוב בכתב איטלקי־אשכנזי מסוף המאה ה־11. אך כאמור, לפי בית־אריה יתכן שהוא נכתב במאה ה־12.

21 למשל, הרב יעקב ישראל סטל ציין לאחרונה לחילוף בין ר' אלעזר לר' אליעזר בעדי הנוסח שהוקלדו ל'הכי גרסינן'. לדבריו, ברוב העדים כתוב ר' אליעזר ורק בכמה כתבי יד מאוחרים כתוב ר' אלעזר. אלא שהעדים הללו הם כתבי היד התימניים המשובחים של מסכת סוכה, וזמנם אינו מעיד על טיבם ולכן לא נכון לתאר כתבי יד אלו כ"מאוחרים" בלבד. ראה: י"י סטל, נהגו ישראל: עיונים ובידורים בתולדות המנהג וההלכה: חג הסוכות, ירושלים תש"פ, עמ' נב הע' 5. לטיבם של עדי הנוסח של מסכת סוכה בתלמוד הבבלי ראה: ר' שושטרי, מסורות הנוסח של מסכת סוכה בבבלי, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר־אילן, תש"ע.

22 למשל, במסכת מו"ק דף כז ע"ב ישנו בכתב יד וטיקן, הספרייה האפוסטולית, ebr. 108, משפט שלם שמסומן למחיקה, אך ב'הכי גרסינן' אין סימון של מחיקה ("בכה בכה להולך כי לא ישוב וראה עוד את ארץ מולדתו").

23 למשל, במסכת שבת דף סב ע"ב, בתעתיק של הדף שמורכב משני קטעים (קמברידג', ספריית האוניברסיטה, TS NS 329.749+TS AS 96.240) מופיע ב'הכי גרסינן': לא תצא אשה במפתח של ... ב... אבל בקטע ניכרת בבירור מילה נוספת: לא תצא אשה במפתח של י... לא? ב... (במקום סימן השאלה ישנו קו שואלי הוא שריד של האות ו'). קריאה לא נכונה ניתן למצוא, למשל, בקטע קמברידג', ספריית האוניברסיטה, TS AS 78.345, אשר בתעתיקו ב'הכי גרסינן' מופיע: כל מ?י?לח?א?, כמו בשאר העדים שבידינו (בחלקם: כייל מילחא). אך בתצלום שבאתר נראה שיש לקרוא: קל נשח? (מעט לאחר החי"ת נקרע הקטע. בין החי"ת ובין הקרע ניכר שריד של אות שלא ניתנת לקריאה). תמונות של הקטעים

באופן חלקי בקטעים קרועים או מטושטשים. לפעמים אותיות אלו לא נמצאות ב'הכי גרסינן' ולפעמים הן נמצאות בלי סימן לכך שקריאתן אינה ודאית. חסרון נוסף הוא שבמקומות שבהם קטעי הגניזה קרועים או לא ניתנים לקריאה מסומן הדבר ב'הכי גרסינן' באמצעות נקודות רבות, ללא כל התאמה בין מספר הנקודות למספר האותיות החסרות בפענוח, וכך לא ניתן לבדוק אם שטחו הפיזי של החסרון תואם לנוסח שבשאר העדים או לא. חלק מהבעיות הללו לא ניתנות לפתרון, עקב הקושי והמורכבות של העבודה עם קטעי הגניזה. אך מכל מקום, חשוב שהלומדים יהיו מודעים לכך ויטרחו לבדוק גם את התצלומים של קטעי הגניזה. לפי האמור, מומלץ לבדוק גם את ההעתקות של שאר עדי הנוסח, אך לרוב הם יימצאו מדויקים כמעט לגמרי. מלבד כל זאת, אציין שבדיקתי העלתה שבמסכת שבת צולם ונעתק לאתר אחד מהדפוסים המאוחרים (השני או השלישי) של דפוס ונציה, ולא דפוס ונציה הראשון. כך התברר לי מתוך השוואה לעותק שנדפס במהדורת הצילום²⁴. איני יודע אם עורכי האתר עשו זאת בכוונה, וגם איני יודע כיצד נהגו במסכתות אחרות, אך ודאי שהדבר מצריך בירור או לפחות ציון מתאים.

נושא נוסף שטעון שיפור נרחב הוא חלוקת הסינופסיס לפסקאות. במקומות רבים עברו מספר מילים או אף משפט שלם באחד מעדי הנוסח לפסקה הבאה. טעויות אלה אינן עניין לנוחות השימוש בלבד, שהרי סיכוי רב שחלק מהלומדים לא ישימו לב לכך ויחשבו שהמשפט חסר לגמרי בעד הנוסח הזה, וכך ייפלו טעויות של ממש בהצגת עדויות הנוסח. צוות האתר כבר תיקן טעויות רבות מהסוג הזה, אך הן עדיין נפוצות. ניתן לפנות לאנשי האתר באמצעות הלחצן 'צור קשר', ולשלוח להם תיקונים מהתחום הזה ומתחומים נוספים. כאמור, ישנה גם אפשרות להציג את הסינופסיס בחלוקה לשורות. גם תצוגה זו רחוקה מלהיות מושלמת, ופעמים רבות מילים אינן מוצגות במקום הנכון. את הסינופסיס בשורות, בניגוד לסינופסיס בטורים, משתמשי האתר יכולים לערוך. כאן המקום לציין שהלומדים יכולים להוריד למחשב קובץ של סינופסיס של עמוד אחד של סינופסיס בטורים או יחידה אחת של סינופסיס בשורות. זוהי אפשרות שימושית

הללו מופיעות להלן, עמ' 364. תודתנו לנאמני ספריית האוניברסיטה בקמברידג' על רשותם לפרסם כאן את התמונות.

24 הוצאת אור החכמה, ירושלים תשס"א. בדפוס איטליה הראשון (ברקו?, כ ע"א): אמרו' לרבנן קמי דאביי. כך בדיוק מופיע גם במהדורת הצילום של דפוס ונציה שבהוצאת אור החכמה (כא ע"ב). אך בדפוס ונציה שבאתר הכי גרסינן (בצילום ובתעתיק): אמרוה רבנן קמיה דאביי. הדמיון בין מהדורת הצילום לבין דפוס איטליה הראשון מלמד שהעותק שממנו נדפסה מהדורת הצילום משתייך לדפוס שקדם לעותק שבאתר הכי גרסינן.

מאוד, שכן כך הלומד יכול לערוך לעצמו קובץ מסודר כאוות נפשו, ואף להוסיף בו תעתיקים של עדי הנוסח החסרים, ועוד כהנה.

את הסינופסיס בשורות ניתן להציג גם בתצוגה גמישה, המדגישה באופן אוטומטי את חילופי הנוסח המשמעותיים. בתצוגה זו מסוננים חילופי נוסח "שקולים", כגון כתיב מלא וחסר, ראשי תיבות וקיצורים. ניתן להציג את המילים השקולות והזהות בסימן שהמשתמש בחר²⁵. הלומד אף יכול להגדיר אילו סוגי שינויים נחשבים בעיניו כשקולים ואילו סוגי שינויים נחשבים בעיניו כשינויים שיש בהם ממש. אולם, פיתוח מורכב ומיוחד זה עדיין איננו מושלם²⁶. פיתוח נוסף שהזכרתי בתחילת הדברים, הוא אפשרות התצוגה שנקראת 'נוסחאות ללומד'. בתצוגה זו מופיע הדף המבוקש עם סימונים של המקומות שיש בהם חילופים שיש בהם ממש. המשתמשים אף יכולים להקיש על סימן המשקפת שליד החילוף שמעניין אותם ולצפות בהעתקה מלאה של עד הנוסח ובתמונה שלו. בחירת החילופים בתצוגה זו מבוססת על התצוגה הגמישה שנזכרה לעיל, וממילא היא איננה מושלמת²⁷. כמו כן, חלק ניכר מסימוני החילופים מופיע במקום לא נכון. יש לציין שגם בתצוגה הזו נתקל הלומד בבעייתיות של קטעי הגניזה, שכן מוצגים בפניו "חילופים" שאינם חילופים אלא פגמים פיזיים שנפלו בעד הנוסח²⁸. על אף שיש מי שיחשוב אחרת, נראה שיש טעם לציין מקומות מסופקים או לא ניתנים לקריאה, אך יש צורך לייחד להם סימון ייחודי.

אחד הנושאים המשמעותיים בעבודה עם קטעים מהגניזה הקהירית, ובכלל זה קטעים של התלמוד הבבלי, הוא נושא הצירופים. סוג צירוף אחד הוא צירוף פיזי, כלומר חיבור בין שני קטעים שונים שהיו בעבר חלק מתוך דף אחד. כשמתגלה צירוף כזה, בדרך כלל אין ספק בדבר נכונותו בגלל ההשתלבות הפיזית של שני הקטעים זה עם זה. אך ישנו גם צירוף תכני, כלומר זיהוי שני קטעים או דפים שנתלשו מתוך טופס אחד שלם. צירוף כזה, בניגוד לצירוף

25 כגון = למילה זהה, ~ למילה שקולה. המילה עצמה מוצגת כשהעכבר מרחף על הסימן. ניתן גם להשתמש בצבעים, כגון כחול למילה שקולה ואדום למילה שונה.

26 למשל, מוצג בו החילוף חולי-מעים <חולי-מעין.

27 בין השאר משום שהשמות אינם מודגשות אוטומטית כחילוף לא שקול. כך למשל בדף כז ע"ב במסכת מועד קטן חסר בקטע גניזה משפט שלם ("רבה ורב יוסף מחלפי סעודתיהו להדרי"), אך השמטה זו לא מופיעה בנוסחאות ללומד. באותו עמוד, במקום "מכאן ואילך" מופיע בכתב יד מינכן, ספריית מדינת בווריה, Cod. hebr. 140: "משבעה ועד שלשים", אך בנוסחאות ללומד לא מצוין שנוסח זה מופיע רק בהשלמה שבגיליון, ואילו בנוסח הפנים חסר משפט שלם ("מכאן ואילך כאילו עוברת כנגדו בשוק").

28 למשל, אחד מהדפים בסוגיה הנזכרת קשה לקריאה, ולכן מוצג בפני הלומד חילוף למילים "זוית מכאן" (הסימון לחילוף מופיע מעט לפני המקום שאליו הוא שייך באמת): ..זוית..כאן.

הפיזי, מלווה לעתים מזומנות בספקות, שכן הוא מתבסס בדרך כלל רק על צורת הכתב²⁹. בחקר הנוסח ישנה חשיבות גדולה לצירוף הקטעים שמתחברים לטופס אחד כדי שניתן יהיה לחקור את נוסח הטופס באופן שלם ונרחב ככל האפשר. בהקשר זה נעשתה מלאכת איסוף מרשימה, הן במסגרת הכנת קטלוג זוסמן והן במסגרת הכנת אתר 'הכי גרסינן'³⁰. קטעים שצורפו בצירוף פיזי מוצגים באתר כעד נוסח אחד, אך קטעים שנמצאו להם צירוף תכני מוצגים כעדי נוסח נפרדים, ופרט זה מבלבל. בעבר הייתה אפשרות לאחד עדים כאלו לטור אחד, באמצעות הקשה על 'הצג קבוצות צירוף'. אך כיום אפשרות כזאת לא קיימת באתר, וחבל. משתמש שאינו בר-הכי לקבוע צירוף תכני, נאלץ לבדוק האם הקטעים מוגדרים ככאלו בקטלוג זוסמן או במידע הקטלוגי שנמצא באתר לכל עד נוסח³¹.

לאחר כל האמור יש לחזור ולהדגיש: 'הכי גרסינן' הוא מפעל גדול ומשוכלל אשר קידם את חקר נוסח הבבלי כמה צעדים חשובים ומשמעותיים, שספק רב אם היה קם גוף אחר ומבצע אותם בכזאת רמה ובכזאת חריצות. כל הנזק כיום לבירור נוסחאות התלמוד הבבלי ימצא תועלת עצומה בכלים העומדים לרשותו ב'הכי גרסינן', כלים שחשיבותם ואיכותם אינה מוטלת בספק. אולם לצד הכרת הטוב על כך, ודווקא בגלל החשיבות הגדולה של המפעל הזה, יש מקום להצביע על החסר. ברשימה זו ביקשתי להציג גם את הטעון שיפור, מתוך תקווה שהצגה זו תביא לתיקון ושיכלול.

29 אישור לצירוף כזה ניתן לבסס באמצעות מידות הדף והשטח הכתוב (ובלבד שמצבו הפיזי של הקטע מאפשר למדוד), או במקרה שבו נמצאו שני דפים רצופים ותחילתו של השני באה מיד אחרי סופו של הראשון.

30 כמפורט בפרק המבוא 'מקטע לעותק' שנמצא בין חומרי העזר שבאתר 'הכי גרסינן'.

31 כדי להגיע אליו יש להקיש על הלשונית 'עיון', ושם להקיש על עד הנוסח המבוקש, ומיד יופיע בפניה השמאלית התחתונה מקש 'מידע קטלוגי'.

קמברידג', ספריית האוניברסיטה, TS AS 78.345

קמברידג', ספריית האוניברסיטה, TS NS 329.749+TS AS 96.240